

ГЕНЕЗИС ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПІДТРИМАННЯ ОБВИНУВАЧЕННЯ ЗА ЧАСІВ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА

Розглядаються історичні аспекти розвитку інституту підтримання обвинувачення за часів звичаєвого права. Висвітлюються основні пам'ятки права та думки дослідників XIX–XX століття.

Ключові слова: звичаєве право; інститут підтримання обвинувачення; кримінально-процесуальні правовідносини.

Рассматриваются исторические аспекты развития института поддержания обвинения времен обычного права. Освещаются основные памятники права и мнения исследователей XIX–XX века.

Ключевые слова: обычное право; институт поддержания обвинения, уголовно-процессуальные правоотношения.

The article considers the historical aspects of the institution to maintain the charges since customary law. Highlights the main monuments of the rights and opinions of researchers XIX–XX centuries.

Key words: customary law, institute of maintenance charges, criminal procedure legal.

Створивши органи вирішення конфліктів між різними особами, згодом, у зв'язку із визнанням деяких видів діянь такими, що мають особливу суспільну небезпечність, держава утворила систему органів, які почали брати участь у кримінально-процесуальних правовідносинах від її імені. Захист прав та інтересів потерпілих від злочину став їхнім обов'язком. Водночас розвиток кримінально-процесуальних правовідносин призвів до того, що органи державної влади, на яких покладался такий обов'язок у кримінальному провадженні, поділялися на таких, що відповідали за розслідування кримінальних справ, і ті, що відповідали за підтримання обвинувачення в суді.

Про важливість історичного становлення інституту підтримання обвинувачення досить переконливо свідчить стародавня грецька легенда, згідно з якою у справі про вбивство сином Орестом своєї матері Клитемнестри обвинувачення перед судом дванадцяти богів здійснювали інші боги — ерінії¹, які відповідали за дотримання законності².

Перші згадки про підтримання обвинувачення під час вирішення конфліктів сягають ще часів родової общини. У їх вирішенні брали участь тільки ворогуючі між собою сторони. При цьому вину іншої особи доказував той, хто має претензії, оскільки саме ця особа викликала іншу особу до суду царя, де підтримувала свої докази.

Підтримання обвинувачення того часу характеризувалося також тим, що у безпосередньому обвинуваченні та захисті від такого обвинувачення могли брати участь і озброєні родичі учасників конфлікту. Що ж до форми вирішення конфлікту, то це був поєдинок. А суть пред'явлення обвинувачення полягала у виконанні висунутих стороною обвинувачення певних вимог³.

Надалі розвиток інституту підтримання обвинувачення пов'язаний уже зі становленням і розвитком рабовласницьких держав. Підтримання обвинувачення за цих часів характеризується тим, що від обов'язку доводити вину поступово усуваються особи, які, незважаючи на родові зв'язки, не мають безпосереднього стосунку до конфлікту. Власне обов'язок доводити вину покладалася лише на сторону, якій було завдано шкоду іншою особою, при цьому вона мала при обвинуваченні в суді користуватися послугами інших осіб. Це були оратори, завдання яких полягало у підготовці виступу для обвинувача. Якщо

ж навіть при очевидному злочині обвинувача не існувало, розгляду справи взагалі не відбувалося⁴.

З приводу того, що обвинувачення підтримувала саме та особа, якій заповідано шкоду, свідчить історія Стародавньої Греції — один із учасників вирішення конфлікту перед судом доказував вчинення певних дій іншою особою, яка це заперечувала. Отже, зацікавлена сторона і виносила на розгляд суду свої вимоги⁵. Важливо наголосити, що в Енциклопедичному словнику Ф.А. Брокгауза та І.А. Ефрона наводиться тлумачення поняття «архонт», в якому вказується, що саме ця категорія посадових осіб здійснює обвинувачення осіб, які образили релігійні звичаї та вбивць. Більше того, обвинувачення мало вже державний характер, а до обов'язків архонтів належало також і провадження слідства та керування процесом при розгляді справ у суді⁶.

Продовжуючи розкривати зміст тогочасного проведення підтримання обвинувачення, необхідно зазначити, що цьому питанню науковці приділяли достатню увагу. Адже, незважаючи на те, що в Стародавній Греції не існувало спеціальних суб'єктів, уповноважених підтримувати обвинувачення в суді, у резонансних справах, якими визнавалося вбивство, кожній особі (оратору), яка мала намір висунути обвинувачення вбивці у суді, потрібно було спочатку звернутися до «тлумачників священного права», що роз'яснювали цій особі, як вести справу, тобто підтримувати обвинувачення. А у справі проти авторитету стародавньої грецької державної влади обвинувачення підтримував особисто глава правлячої демократичної партії Афін — Єфіальт, що, безперечно, свідчить про важливість цього інституту. При цьому підтримання обвинувачення характеризувалося тим, що розглядалося воно як служіння суспільству та почесний обов'язок⁷.

Занапад афінської демократії призводить до деформації деяких інститутів кримінального провадження. Зокрема, це відобразилося і на підтриманні обвинувачення, оскільки з'являються обвинувачі — сікофанти, які досить часто зловживали своїми правами, залякуючи обвинувальним процесом інших осіб, аби змусити заплатити їм кошти за відмову від цього⁸. Однак період V—IV ст.ст. до н.е. ознаменувався тим, що, незважаючи на поділ афінських судів на: спеціальні — підслідні справи про вбивство; дієтові — розгляд справ з меншою небезпекою; роз'їзді суди, обвинувачення стає вже не приватною справою, а обов'язком усієї громади, яка самостійно визначала громадських обвинувачів — сінегоров⁹.

В іншій рабовласницькій країні, якою був Рим, підтримання обвинувачення вважалося приватною справою, при цьому характерна була саме приватна помста¹⁰, а у важливих справах, що стосувалися публічних інтересів (*delicta publica*), обвинувачення підтримував особисто цар¹¹.

З часом у цій країні підтримання обвинувачення починає стрімко розвиватися, оскільки поступово виокремлювалися злочини, в яких право звинувачувати іншу особу надавалося вже не кожному громадянину Риму, а лише певному колу осіб — ображеним. Одночасно встановлювалися і вимоги до самих обвинувачів. Ними могли бути лише особи, які у своїх правах рівні з тими, кого вони звинувачують. Коли розпочинався процес обвинувачення, то це була справжня битва обвинувача та обвинуваченого у межах закону, однакового для всіх. Процес обвинувачення не був легкою справою обвинувача. У випадку недоведеності вини, обвинувальний процес миг зпочатися вже проти власне обвинувача за наклеп. Характерною ознакою підтримання обвинувачення, що збереглася й донині, стало те, що обвинувач на початку судового розгляду повинен був зачитати викладену в письмовій формі суть обвинувачення, що пред'являлося й було підписане ним особисто, від меж його області суд при розгляді справи вже не мав права відійти¹². Сьогодні це розцінюється як оголошення державним обвинувачем обвинувального висновку.

Що ж до зародження інституту підтримання обвинувачення на теренах України, то воно відбувається за часів існування Русі, де вже в перших пам'ятках законодавства, якими є Договори Русі з Візантією, містилися загальні норми про підтримання обвинува-

чення в суді. Так, у ст. 2 Договору Русі з Візантією 911 р.¹³ передбачалося, що при розгляді конфліктів і переслідуванні злочинців самоуправство не допускалося. Необхідно було провести суд над злочинцями, щоб потерпілі від злочину особи самостійно надавали скарги суспільній владі, а не вчиняли самоправство. Тобто перше підтримання обвинувачення на Русі мало приватний характер, оскільки підтримувала його особа, права якої було порушено при вчиненні злочину.

Також для інституту підтримання обвинувачення цей період характеризується тим, що в ст. 3 Договору Русі з Візантією 911 р.¹⁴ офіційно сформовані вимоги до пред'явлення обвинувачення в суді, а саме: обвинувачення повинне ґрунтуватися на публічно представлених доказах. Лише тоді воно буде вважатися доведеним. При цьому особі, яка заперечувала проти пред'явленого обвинувачення, надавалося право не погоджуватися з пред'явленим доказом, заперечуючи його достовірність шляхом приймання присяги.

Подальший Договір Русі з Візантією від 944 р. вагомого значення для розвитку інституту підтримання обвинувачення не мав. У ньому було майже відображено зміст попереднього договору з Візантією. Зокрема, аналіз ст. 12 цього Договору вказує на те, що обвинувачення і надалі зберігало приватний характер.

Водночас, аналізуючи зміст статей 12 та 13 цього Договору, в яких визначено, що самосуд стосовно грека без рішення візантійського суду заборонявся, а родичі щодо злочинця могли чинити лише затримання¹⁵, можна дійти такого висновку: державою було започатковано становлення та подальше існування саме підтримання обвинувачення в суді, що на початку мало приватний характер. Адже лише суд мав право приймати рішення про винуватість чи невинуватість особи у вчиненні злочину. Для цього і необхідна наявність обвинувача.

К.Є. Троцина, досліджуючи розгляд справи в суді за вказаних часів, зазначав: воно було таким простим, як і право, оскільки це справа самих осіб, членів сім'ї чи громади. Допомога князівських чиновників потрібна була лише тоді, коли особа не могла самостійно змусити особу визнати свою вину¹⁶.

Наступним джерелом права, що стосувалося становлення інституту підтримання обвинувачення в суді, є Руська Правда, яка мала три редакції, а саме: Коротку Правду, Просторову Правду та Скорочену правду¹⁷.

Аналізуючи зазначені джерела права, О.М. Філіппов називає Коротку Правду збірником кримінального права і частиною кримінального процесу¹⁸.

Що ж до норм, які стосувалися б безпосередньо підтримання обвинувачення, то зміст Короткої Правди їх знову-таки не містить. Однак аналіз ст. 1 цього Закону¹⁹, де визначено, що чинити помсту за вбивство людини має право: рідний брат померлого; двоюрідний брат померлого чи племінник по лінії сестри, чи племінник по лінії брата, враховуючи при цьому приватний характер обвинувачення, дає змогу дійти висновку, що коло осіб, які мають право підтримувати обвинувачення в суді, поступово обмежується. Вважаємо, це свідчить про те, що в той час починає панувати думка, яка відображена в тогочасних джерелах права, про важливість такої справи, як підтримання обвинувачення.

Водночас у змісті ст. 18 Руської Правди у Просторовій редакції²⁰ йшлося про підтримання обвинувачення, адже встановлювалися вимоги до змусу пред'явленого обвинувачення. Так, обвинувачення у справі про вбивство мало ґрунтуватися на показаннях семи свідків, а якщо обвинувачений був варягом, то достатньо було наявності двох свідків.

Проте К.Є. Троцина, аналізуючи значення інституту пред'явлення семи свідків, зазначав, що дана норма стосувалася як сторони обвинувачення, так і сторони, яка захищалася. Якщо така кількість доказів все ж таки пред'являлася, то та сторона, що їх подала, безперечно, виграла, а рішення виносилося на її користь²¹.

Характерною особливістю підтримання обвинувачення того часу, що не знайшло свого подальшого розвитку у кримінальному провадженні, було те, що відповідно до ст. 22

Руської Правди у Просторовій редакції²² обвинувач мав змогу застосовувати стосовно обвинуваченого тортури у вигляді випробування залізом чи водою.

М. Гартунг, вивчаючи наведені джерела, вказує, що на той час такі дії не вважалися тортурами — суспільство розуміло їх як Суд Божий, тобто ордалі. Як бачимо, обвинувачення ґрунтувалося на вірі, що Бог сам визначить невинних і винуватих²³.

Водночас К.Е. Троцина зазначав, що випробування залізом застосовувалося лише тоді, коли позивач не міг довести свої доводи показаннями свідка або їх було недостатньо. Що ж до випробування водою, то ця норма Руської Правди у Просторовій редакції застосовувалася лише у справах, що не перевищують двох гривень сріблом²⁴.

Ще одним цікавим моментом підтримання обвинувачення за часів дії Руської Правди було те, що, як позивач не міг довести свої доводи показаннями свідка або їх було недостатньо. Що ж до випробування водою, то ця норма Руської Правди у Просторовій редакції застосовувалася лише у справах, що не перевищують двох гривень сріблом²⁴.

Ще одним цікавим моментом підтримання обвинувачення за часів дії Руської Правди було те, що, як бачимо з сьомої ст. 29 (Просторова редакція)²⁵, у випадку заподіяння особи тілесних ушкоджень (побиття до крові чи побиття до синяків) вона як обвинувач мала право не пред'являти будь-яких доказів вини іншої особи. Факт побиття засвідчувався самими видимими ушкодженнями на тілі. І лише, якщо тілесних ушкоджень не виявлено на тілі потерпілого, необхідна була наявність принаймні двох свідків.

Аналізуючи ці приписи, можна дійти висновку, що значна їхня частина відображає норми звичаєвого права, оскільки верховна влада в особі князів та їхніх органів ще не в змозі була повністю відмежуватися від волі громади, щоб диктувати їй свою думку на правове поле та змушувати йти шляхом юридичного начала. Все, що відображено в зазначених нормах, є основою правового погляду тогочасної громади. Лише в Московський період звичаєве право відтісняється від регулювання деяких суспільних відносин²⁶.

Подальше становлення інституту підтримання обвинувачення пов'язане усе з тим, що з розвитком громади на теренах Русі князі видають численні уставні грамоти, які суттєво впливали на розвиток суспільних відносин у державі, зокрема і на діяльність суду, де відбувалося підтримання обвинувачення. При цьому норм, що прямо вказують на порядок підтримання обвинувачення, уставні грамоти не містять.

Однак вимоги до процедури розгляду кримінальних справ у суді, викладені в уставних грамотах, вказують на важливість продовження становлення цього інституту. Адже у нормах щодо процедури розгляду справи в суді прямо зазначено про необхідність перебування в суді саме обвинувача як сторони у справі.

Водночас особу, яка вимагала від князя розсудити її з відповідачем, тобто підтримувала обвинувачення, І.Д. Беляєв називає позивачем чи ображеним. При цьому зазначені особи могли звернутися до суду зі своїм звинуваченням особи у вбивстві чи крадіжці лише за місцем вчинення злочину або до самого великого князя²⁷.

Із прийняттям Псковської уставної грамоти підтримання обвинувачення пов'язувалося з тим, що поряд із приватним обвинуваченням таким правом наділялася громада, а саме: у справах про злочини, де не було приватного обвинувачення. Тобто суспільство вповнилося, що все ж таки цей інститут є важливим і потрібним. У Розділі II вказаної грамоти чітко встановлювалися умови початку судового розгляду — обов'язково повинен бути обвинувач і особа, якій пред'являється обвинувачення, оскільки їй офіційно надсилався виклик до суду. У випадку неявки в суд звинуваченої особи на перший розгляд справи, а також і на другий це не перешкоджало розгляду справи по суті, тобто вже без неї²⁸.

Продовжуючи аналізувати дане положення та звертаючи увагу на обставини вимоги про присутність сторін під час розгляду справи, вважаємо, оскільки присутність обвинувача при розгляді справи в суді прямо передбачена, а його можливість бути не присутнім при розгляді справи взагалі не передбачена в Псковській уставній грамоті, це свідчить про те, що розгляд справи без обвинувача не можливий.

Ще однією новелою того часу для підтримання обвинувачення стало те, що згідно з Розділом III Псковської уставної грамоти особа, яка звинувачувала іншу особу у вчиненні злочину, могла доказувати її вину зобов'язанням поцілувати хрест чи зробити це особисто або провести з нею судовий поєдинок, суть якого полягала у бійці. На нашу думку, така

норма є лише відображенням звичаєвого права, яке існувало на Русі досить тривалий час і на початковому етапі становлення регулювання суспільних відносин уставними грамотами князів у більшості випадків прямо відображалось у них.

Не залишилося поза увагою підтримання обвинувачення і в прийнятій 1456 р. Новгородській грамоті, в якій це право було закріплене за кожним, незалежно від звання, матеріального стану та статі²⁹. Новим для цього інституту стало те, що надавалася можливість поряд із самостійним правом звинувачувати, передавати цю можливість й іншим особам — як родичам, так і стороннім людям. При цьому таким правом могли користуватися обидві сторони.

Особливість вказаного обвинувачення полягала в тому, що перед його здійсненням необхідно було поцілувати хрест на грамоті, засвідчуючи у такий спосіб праведність своєї справи та згоду здійснювати це за законом. Додатково обвинувач давав клятву перед уставною грамотою про те, що саме звинувачення та звинувачення конкретної особи здійснюються законно.

Із прийняттям у 1486 р. Московського губного запису обов'язок підтримувати обвинувачення у справах проти тятей та розбійників зберігався за особою, права якої було порушено. Проте таку діяльність вона здійснювала вже не самостійно, оскільки створена губна влада в особі губних старост і цілувальників, обов'язком яких, поряд із розшуком тятей і розбійників, стало збирання доказів вини особи у даних категоріях справ. Інших суб'єктів, які брали участь у кримінальному переслідуванні цих осіб, губний запис не встановлює. Принаймні про це свідчить зміст Московського губного запису: «В дали-бъ старосты губные и цловальники разбойныя и татиныя дла, а длали цловальники разбойныя и татиныя дла, разбойниковъ и съ истцы ихъ судили, и обыскивали, и пытали и разбойныя дла вершили по сему цареву и великого князя уставному списку въ правду безо всякія хитрости». Тобто весь процес з розшуку тятей і розбійників, збір доказів вини покладался не на одного суб'єкта — особу, права якої було порушено, а на губну владу, створену з метою протидіяти цій групі злочинців. При цьому підтримання обвинувачення переміщувалося винятково у площину розгляду справи судом. Адже у випадку непредставлення крадія в суд, особа мала сплатити штраф.

Проте поряд із нормами Московського губного запису застосовувалися також і норми Судної грамоти, яка також містила норми кримінального характеру та вказівку, що діяльність суду має регулюватися саме цією Судною грамотою. І лише у випадку неврегульованості деяких питань можна використовувати інші джерела права при розгляді справ у суді³⁰.

Таким чином, доходимо висновку, що від початку існування суспільства основою для вирішення конфліктів у ньому було звичаєве право. А з розвитком нормотворчої діяльності воно повністю перейшло до тексту законодавчих актів, в яких і знайшов своє першопочаткове закріплення інститут підтримання обвинувачення.

1. Чельцов-Бебутов М.А. Курс кримінально-процесуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. — СПб.: Ровена; Альфа, 1995. — С. 84. **2. Мифы** народов мира. Энциклопедия: В 2 т. / Гл. ред. С. А. Токарев. — М.: Советская Энциклопедия, 1982. — Т. 2. К—Я. — С. 667. **3. Чельцов-Бебутов М.А.** Цит работа. — С. 42-43. **4.** Там само. — С. 93. **5.** Там само. — С. 57-58. **6. Энциклопедический словарь** Брокгауза и Ефрона: В 86 т. — СПб.: Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона), 1890—1907. — Т. II. Араго — Аутка, 1890. — С. 281-282. **7. Чельцов-Бебутов М. А.** Цит. работа. — С. 84-89. **8.** Там же. — С. 109. **9.** Там же. — С. 112. **10. Гартунг Н.** История уголовного судопроизводства и судоустройства Франции, Англии, Германии и России, приравленная к университетскому курсу. — СПб.: Тип. Э. Арнольда, 1868. — С. 11. **11. Чельцов-Бебутов М. А.** Цит. работа. — С. 112. **12. Гартунг Н.** Цит. работа. — С. 12, 16-17. **13. Беляев И.Д.** Лекции по истории русского законодательства. — М.:

Типо-Лит. С. А. Петровскаго и Н. П. Панина, 1879. — С. 65. **14.** *Памятники* русского права: Памятники права Киевского государства, X — XII вв. / Под. ред. Юшкова С. В. — М.: Госюриздат, 1952. — Вып. 1. — С. 11. **15.** Там же. — С. 48-49. **16.** *Троцина К.Е.* Историческое развитие судоустройства в России от времен великого князя Иоанна III до наших дней. — К.: Университетская тип., 1847. — С. 1. **17.** *Памятники* русского права: Памятники права Киевского государства, X — XII вв. / Под ред. Юшкова С. В. — С. 71. **18.** *Филиппов А.Н.* Учебник истории русского права (пособие к лекциям). — Юрьев: Печатано в типографи К. Маттисена, 1907. — С. 119-120. **19.** *Памятники* русского права: Памятники права Киевского государства, X — XII вв. / под. ред. Юшкова С. В. — С. 81. **20.** Там же. — С. 122-123. **21.** *Троцина К.Е.* Цит. работа. — С. 19. **22.** *Памятники* русского права: Памятники права Киевского государства, X — XII вв. / под. ред. Юшкова С. В. — С. 123. **23.** *Гартунг Н.* Цит. работа. — С. 81. **24.** *Троцина К.Е.* Цит. работа. — С. 19. **25.** *Памятники* русского права: Памятники права Киевского государства, X — XII вв. / под. ред. Юшкова С. В. — С. 123-124. **26.** *Филиппов А.Н.* Цит. работа. — С. 234. **27.** *Беляев И.Д.* Лекции по истории русского законодательства. — М.: Типо-Лит. С. А. Петровскаго и Н. П. Панина, 1879. — С. 342-343. **28.** *Беляев И.Д.* Лекции по истории русского законодательства. — М.: Типо-Лит. С. А. Петровскаго и Н. П. Панина, 1879. — С. 346. **29.** Там само. — С. 366. **30.** *Филиппов А.Н.* Цит. работа. — С. 252-254.